

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 12/3 2023 s. 881-893, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

**YUSUF HAS HACİB VE EDİP AHMET YÜKNEKİ'NİN AHLAK ANLAYIŞLARINDA
RASYONALİST TEMELLER***

Erdoğan Serdar ÇALIK**

Geliş Tarihi: 28.07.2023

Kabul Tarihi: 23.08.2023

Öz

Bu makalede geçiş dönemi olarak da adlandırılan Karahanlı Türkçesi yazılı ürünlerinde Türk ahlak anlayışının dayandığı rasyonalist temellerin kuşaklar arasında nasıl aktarıldığı sorunu incelenmiştir. İfade edilen amaca yönelik olarak ahlak anlayışını en iyi yansıtan iki geçiş dönemi eseri, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık, çalışmanın temel materyali olarak tercih edilmiştir. Bir giriş ve iki ana başlıktan oluşan makalenin girişinde ahlakın tanımı yapılmış, ahlak felsefesine incediği konular ana hatlarıyla ifade edilmiş ve ahlak anlayışlarının dayandığı temeller açısından rasyonalist bakış açısı izah edilmiştir. Eski Türklerdeki ahlak anlayışına kısaca değinilerek Karahanlı Türkçesi yazılı ürünlerinde akıl ve bilgi temelli eski ahlak anlayışının izlerine geçiş yapılmıştır. Makalenin birinci bölümünde Kutadgu Bilig'de akıl, bilgi aracılığıyla en yüce değer olan erdeme ulaşmayı sağlayacak öğütler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise birçok noktada Kutadgu Bilig'in benzeri ve aynı normatif geleneğin devamı olan Atabetü'l-Hakayık örneğinde yukarıda ifade edilen çerçevedeki öğütler incelenmiştir. Sonuçta çıkış noktaları aynı olan iki eserin ahlak anlayışındaki farklılıklar tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ahlak, akıl, bilgi, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık.

**THE RATIONALIST UNDERPINNINGS INHERENT IN THE
ETHICAL FRAMEWORKS ESPOUSED BY YUSUF HAS HACİB
AND EDİP AHMET YÜKNEKİ**

Abstract

This article delves into the examination of the transfer of rationalist foundations, which form the basis of Turkish moral understanding, across generations in Karakhanid Turkish written products, commonly referred to as the transitional period. In order to fulfil the designated objective, the chosen corpus of study comprises Kutadgu Bilig and Atabetü'l-Hakayık, two seminal works that epitomize the essence of moral comprehension during a transitional period. Within the introductory section of the article, comprising an initial segment and two principal headings, the elucidation of the concept of morality is proffered, followed by an explication of the subjects that fall under the purview of moral philosophy. Furthermore, the rationalist

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN danışmanlığında hazırlanan ve 23 Haziran 2023'te savunulan "Türk Düşünce Tarihi Geçiş Dönemi Eserlerinde Ahlak Felsefeleri (Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Divanu Lugati't-Türk) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr.; Atatürk Üniversitesi, ersrdclik@gmail.com, escalik@atauni.edu.tr.

standpoint is expounded upon, particularly with regard to the fundamental underpinnings of moral comprehension. The discourse commenced by providing a concise allusion to the moral comprehension of the ancient Turks, thereby facilitating a seamless segue into the vestiges of the erudite and knowledge-centric antiquated moral understanding discernible within the written artefacts of Karakhanid Turkish. The initial segment of the article delves into the elucidation of the counsel proffered in Kutadgu Bilig, which serves as a conduit for attaining the pinnacle of worthiness and moral excellence via sagacity and erudition. In the subsequent section, an analysis is conducted on the counsel provided within the aforementioned framework, specifically in relation to Atabetü'l-Hakayık. This literary work bears resemblance to Kutadgu Bilig in numerous aspects and serves as a continuation of the same normative tradition. Consequently, the disparities in the ethical comprehension of the two aforementioned works, despite their shared foundations, were ascertained.

Keywords: Morality, reason, knowledge, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık.

Giriş

Ahlak, en geniş tanımıyla insan ilişkilerinde doğru, yanlış ya da iyi, kötü kelimeleriyle tanımlanan değer bildirici yargıların ifade edilmesidir. Ahlak felsefesi ise insan yaşamındaki değerleri, yargıları ve ilkeleri inceleyen felsefe disiplinine verilen isimdir. Bu ilişkiyi incelerken felsefe alanının bir disiplini olan ahlak, teorik çerçevesinden ziyade pratik alanda toplumsal düzenin sağlanması açısından etkin rol oynayan bir konumda bulunmaktadır.

Bulunmuş olduğu bu konumdan hareketle ahlakın tarafımızı ilgilendiren en geniş tanımı, ilkel toplumlar da dâhil olmak üzere her toplumda var olan, toplumsal düzenin sağlanması ve sürdürülmesi işlevini yürüten kural ya da kurallar bütünü olarak yapılabilir (Elmalı, 2007, s. 9). Burada toplumsal düzenin devamlılığı açısından ahlak felsefesi çok önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü insan felsefe tarihinin en büyük düşünürlerinden biri olan Aristoteles (1975) tarafından “zoon politikon” (s. 9) olarak tanımlanan, bireysel olarak varlığını devam ettiremeyen ve toplumsal, siyasal birliktelikle yaşamını sürdürebilen bir canlıdır.

Sahip olmuş olduğu bu toplumsal düzenleyici rolü ile birlikte rasyonalist, emotionist, intuitionist ve teolojik olmak üzere dayandıkları temeller açısından ahlak ekolleri dört ana başlık altında toplanmaktadır. Her toplum kendi kültür birikimi ve yaşam biçimine göre bir ahlak dizgesi oluşturup toplumsal huzur ve mutluluğu elde etmek için çalışmaktadır. Çünkü doğal bir ihtiyaç olan ahlakın önemli amaçları bunu öngörmektedir. Bu amaçla türetilmiş olan, her toplumun kendine has ahlak kuralları ve bu kuralları belirleyen iyi, kötü, doğru, yanlış anlayışları vardır (Elmalı, 2013, s. 18). Burada bizi ilgilendiren rasyonalist temele dayanan ahlak felsefeleri, önermelerini yalnızca akla dayandırmaktadırlar. Akıl iyi, kötü, doğru ve yanlışın belirleneceği tek ölçüdür. Amaç, filozofun yönelimine göre değişse de temel önermelerin oluşturulmasında aklın otorite sayılmasını etkilemez. Amaç veya sonuç ne olursa olsun, kaynağı akıl olan ahlak felsefeleri akla dayalı ve akılla temellendirilmiş ahlak anlayışları olarak isimlendirilmektedir (Elmalı, 2007, s. 18).

Bu akıl temelli ahlak anlayışları, bir toplumun ortaya konulmuş belirleyici metinlerinde kendini göstermektedir. Özellikle Türkler açısından ahlak ve bu ahlak anlayışının dayandığı temeller millet bilincinin devamlılığı açısından hayati öneme sahiptir. Zaten Türkler, çok eski zamanlardan beri yüksek bir ahlaki toplum bilincine sahiptir. Tarih sahnesinde yer almış her

medeniyet belli alanlarda en yüksek noktalara çıkmışlardır. Eski Yunanlıların sanat, Romalıların hukuk, Yahudiler ve Arapların din, Fransızların edebiyat, İngilizlerin iktisat, Almanların felsefe ve Türklerin de ahlak noktasında zirvelere ulaşmış oldukları düşünce tarihi açısından kabul görmüş bir gerçekliktir (Ziya Gökalp, 2019, s. 147).

Türkler tarih sahnesinde yer almaya başladıkları zamanlardan itibaren cesaretleri ile beraber birçok eşsiz özelliğe sahip olan çok büyük bir ırktır. Ancak bunların dışında Türklerin daha başka meziyetleri de vardır. Örneğin yüksek zekâ seviyesine sahip olarak maddi ve manevi güzellik, temizlik ve dürüstlük gibi kavramlarla birlikte yoğrulmuş üstün bir teşkilatçı yapı, geçmişte çok önemli olduğu gibi günümüzde bile Türklerin terk etmek zorunda kaldığı ülkelerde sosyal yaşam anlamında etkisini hâlâ sürdürmektedir (Erdem, 2016, s. 203).

Türklerin sosyal yaşam anlamında diğer toplumlarda da iz bırakacak kadar etkiye sahip olduğu ahlaki değerlerin temelinde bozkır kültürü yer almaktadır. Bozkır kültürü, göçebe bir hayat tarzına dayalı olduğundan sürekli bir dinamizm içinde kalarak Türklerin çok zengin bir dünya görüşü ile birlikte sosyal ve ahlaki açıdan da zirveye çıkmasının önünü açmıştır. Böylece hem sosyal hem iktisadi hem de sözlü olarak ifade edilen kanunlar açısından Türkler tarih sahnesinde ilk sistemli sosyal organizasyonun öncüsü konumundadırlar (Kafesoğlu, 1997, s. 223).

Türk toplumunun ahlak alanında bu kadar etkili olmasının kökeni olan bozkır kültürü İslamiyet'in kabulünden sonra da ortaya konulan metinlerde etkisini göstermiştir. Geçiş dönemi olarak isimlendirilen Karahanlı Dönemi'nde kaleme alınmış olan başyapıt niteliğindeki metinlerden Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık bunun en güzel örneklerindedir.

1. Kutadgu Bilig'de Ortaya Koyulan Akıl ve Bilgi Temelli Ahlak Anlayışı

Yusuf Has Hacib (Balasagunlu Yusuf) tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig, Türk-İslam edebiyatının bilinen ilk önemli yapıtıdır. Yazarı Yusuf tarafından XI. yüzyılda kaleme alınan bu eserin (1069-1070) yazımına Balasagun'da başlanmış ve Kaşgar'da tamamlanmıştır. Yazımı on sekiz ay süren eser 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olan eser dil yapısı ve taşıdığı özellikler bakımından eski Türk dili ve kısmen de İslami Dönem'in dil özelliklerini yansıtan bu başyapıt, düşünce tarihimiz açısından çok değerli bir eser niteliğindedir (Korkmaz, 2020, s. 1). Kelime anlamı olarak Kut'a sahip olma, mesut olma bilgisi anlamına gelen esere 'Kutlu Olma Bilgisi' adı verilmiştir.

Kutadgu Bilig, hem bireysel olarak iyilik üstüne kurulu dürüst bir hayat tarzının nasıl yaşanacağı noktasında dört temel karakter arasında belirlenen temel bir yapının yanı sıra gündelik hayatta olan uygulamaları da ortaya koyarken hem de Eski Türklerden gelen töre ve kut anlayışına bağlı geleneksel düşünce biçimini İslamiyet ile birlikte harmanlayan toplumsal bir sosyal yapıyı hedeflemektedir (Akyol, 2017, s. 18). Eserin ortaya koyduğu ahlak anlayışının daha iyi anlaşılabilmesi için en başta dört temel karakter üzerine kurulu ana yapının açıklanması gerekmektedir. Bu dört temel karakterde çalışmamız açısından bizi ilgilendiren akıldır.

Eserde Akıl, Ay Toldı'nın oğlu olan Ögdilmiş karakteri ile sembolize edilmiştir. Akıllı temsil eden Ögdilmiş'in kelime anlamı övgüye layık olan, akılla iş gören büyük kılavuz demektir. Akıllı simgeleyen Ögdilmiş kişiyi yücelten vasıflar taşımaktadır (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 145). Karakter olarak sade ve yumuşak huylu olan Ögdilmiş alçakgönüllü ve tatlı biridir (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 361). Akıl, Töre'nin doğru uygulanabilmesi için şart olan

unsurlardan biridir. Babasının erken ölümünden sonra Kün Togdı tarafından yetiştirilen Ögdilmiş hükümdarın yanında Töre'yi öğrenmiştir (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 347). Aynı şekilde o da Töre'nin uygulanması için gerekli olan Akıl yönünü tamamlamaktadır. İnsanın ahlaki açıdan tamamlanması Töre ve usule uygun şekilde hareket etmesi ile olur. Töre ve usulün doğru uygulanabilmesinin yolu da Akıldan geçmektedir. Aklın doğru kullanılabilmesinin en önemli yanı da ölçülü olmasıdır. Yusuf Has Hacib tarafından kurulan bu paralellik insanda bulunan nefsanî duyguların Akıl ile dengelenerek orta yolun bulunmasıdır. Bu durumda harekete geçen insanlar belli ilkelere bağlı kalmış olacaktır (Akyol, 2017, s. 49).

Ömrünü kendi özünü bulmaya adanmış olan Ögdilmiş bütün eser boyunca diğer bütün konularla iç içedir. İki binden fazla beyitte bahsolunan Ögdilmiş, Yusuf Has Hacib'in akla verdiği önemin göstergesidir (Özden, 2007, s. 49). Töre'nin Aklın sayesinde doğru uygulanması, hükümdara itibar kazandırmaktadır. Hükümdar Ögdilmiş'ten bahsederken kendisinin gözü, dili ve eli olduğunu; onun sayesinde doğru kararlar verdiği için iyi bir şöhret kazandığını vurgular (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 567). Ögdilmiş de hükümdara Aklın Tanrı vergisi bir değer olduğunu, akılla her türlü nimete ulaşılabileceğini söyler. Aklın her türlü erdemini başı olduğunu, akılsız insanların asla dinlenmemesi gerektiğini vurgular. Aklın değerli bir şey olduğu için insanın kafasında bulunduğundan bahsederek, Tanrı'nın özel kullarının hareketlerini ve dilini akıl ile kontrol ettiğini belirtir (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 381).

Bu durum Antik Yunan felsefecilerinden Platon ve Aristoteles'in görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Platon (2008) insan bedeninin en değerli uzvu olarak tüm bedenün üstünde yer alan ve ölümsüz ruhu taşıdığını düşündüğü baş kısmını kabul etmektedir (s. 68-69). Platon tarafından baş kısmının bu kadar değerli görülmesinin altında yatan sebep akla verilen önemden gelmektedir. Aristoteles (2022) açısından da insanın amacı sadece yaşamak değildir. İnsana ait olan duygusal açıklığının giderilmesi gerektiği noktasına verilecek cevap akla sahip olan bir hayattır. İnsan için önemli olan iyinin, ruhun erdemli eylemleri olması ve tüm yaşam boyunca sürmesi gerekmektedir (s. 29-30).

Hem Töre hem de Kut'un uygulanmasında akla verilen değer Yusuf Has Hacib tarafından eserde çok iyi bir dengeye oturtulmuştur. Yapısı gereği akıl sahibi olan insan, davranış ve düşünceleri ile diğer canlılardan ayrılmaktadır. Bütün insanlar mutluluğun iyi bir şey olduğundan bahseder ama mutluluğun ne olduğu hakkında çok az insan bilgi sahibidir. Burada erdemli eylemlerden söz edilebilmesi için insanın aşırılıklardan kaçması ve dengeli bir hayat sürmesi önemlidir. Aşırılığa kaçan ve nefsinin her isteğini yerine getiren bir bireyin mutluluğundan söz etmemiz mümkün değildir. İnsanı orta yolda tutacak ve sahip olduğu erdemlerle mutlu bir hayat sürmesini sağlayacak olan ahlakın kaynaklarından biri olarak da değerlendirilen akıldır. Bu açıdan eserde Yusuf Has Hacib tarafından akla çok önem verilmiş ve hemen her konuda akla vurgu yapılarak anlatılmak istenenler dile getirilmiştir. Akla dayanmayan Töre'nin, Kut'un devamlılığını sağlaması mümkün değildir.

Teorik çerçevede akılı temele oturtan Yusuf Has Hacib, normatif değerler noktasında da akıldan hareketle ahlakın en yüce amacı olan erdeme ulaşma noktasını insanın bilgili olmasına bağlamaktadır. Çünkü bilgiye insan sadece akıl yoluyla ulaşabilmektedir. Erdem, kelime anlamı olarak her zaman iyi ve doğru olanı yapmaya yatkınlık olarak tanımlanmaktadır. Sokrates'e göre, insana kendisine özgü ve uygun olanı gerçekleştirme imkânı veren yetkinlik olarak tanımlanan erdem, insana özgü bir yetebilme durumudur (Cevizci, 1999, s. 310-311).

Bilgi ile arasında çok sıkı bir bağ bulunan erdem anlayışının kökenleri Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi İlk Çağ'ın büyük düşünürleri bu konunun üzerinde önemle durmuşlardır. Mutluluk ve erdem, birbiriyle ilintili iki önemli kavram olarak ele alınmıştır. Örneğin Sokrates için insanın erdeme ulaşabilmesinin yolu kendisiyle uyumlu yaşayabilmesi ve aklını kullanabilmesinden geçmektedir. Aynı zamanda Sokrates erdemin bilgi olduğunu ve bir insanın bilerek asla kötülük yapmayacağını savunur. Sokrates hayatının her aşamasında davranışlarının sebep ve sonuçları hakkında bilinçli olarak hesap vermesini bilen bir insandır. İnsanın hareketlerini aklına uygun olarak ayarlaması başlıca kaygısıdır ve bu kaygı insanı erdeme götüren yoldur (Akarsu, 1962, s. 59).

Yusuf Has Hacib (2008) tarafından da erdem hakkında İlk Çağ düşünürlerine benzer bir değerlendirme yapılmıştır. Ögdülmiş, Kün Togdı'ya cevabında bu erdemin başka bir adının da bilgi ve akıl olduğunu söylemektedir (s. 357). Kim yardımını erdemli bir şekilde muhtaç olana uzatırsa, buna yüce dağların bile başını egeceğinden bahseder (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 501). Erdemli insanın namının her tarafa yayılacağını, eğer bir erdemi yoksa unutulup gideceğini, insanın başkalarına üstünlüğünün erdemle olacağını, erdemi çok olanın hızlı yükseleceğini vurgular (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 499). Erdem noktasında aklın sürekli vurgulanması tesadüfi olarak karşımıza çıkan bir durum değildir. Daha önceden Töre ve Kut'un sağlıklı olarak uygulanabilmesi için aklın ne kadar önemli olduğuna değinmiştik. Ana temeller üzerine kurulu dört sembolik karakter içerisinde akıl nasıl bağlayıcı bir harç görevi görüyorsa, normatif olarak bahsedilen ilkeler açısından ise karşımıza bütün değerlerin üstünde bir değer olarak yükselen ve gücünü akıldan alan erdem değeri çıkmaktadır.

Yusuf Has Hacib (2008) bu noktada normatif bütün değerleri erdeme, erdemi ise akıl ve mutluluk noktasından Ögdülmiş ve Ay Toldı'ya bağlayarak eserde ortaya koymuş olduğu ahlak tasavvurunu en üstte tuttuğu ana temellerden en altta bulunan değerlere kadar sistemli bir biçimde ortaya koymuştur. Hükümdarın istediği şeylerin etrafında toplanması için bütün erdemlerin hükümdarda toplanması gerekmektedir. Dünyayı yönetecek birine bütün erdemler gereklidir ve dünyayı yöneten bu erdemler sayesinde bu gücü elde eder. Erdeme kıymet verip öğrenmek gerekmektedir. Bir insan bilgi ve erdemin peşinden giderse başka zamanlarda da erdem kişinin peşinden gelip ona hürmet eder. Kişi bilgi edinmeli, anlayış sahibi olup zamanını dolu geçirmelidir. Eğer bunları yaparsa zamanı geldiğinde bu değerler kendisine iyilikten başka bir şey getirmeyecektir (s. 551-553).

Batı düşüncesinin ilk temsilcilerinde olduğu gibi İslam düşünce tarihinin de temsilcileri olan İslam filozofları açısından erdem, ahlakın temel taşıdır. Erdemli insan taşıdığı bu iyi vasıfların yanı sıra kötü davranışlar karşısında kendini bundan koruyacak güce sahip olduğundan adeta ruhsal bir doyuma ulaşmaktadır (Erdoğan, 2019, s. 40). Burada dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi, eserde zikredilen bu erdemlerin hem İslamiyet Öncesi Türk ahlakında çok büyük bir yere sahip olması hem de İslamiyet'in kabulü ile birlikte dini müeyyideler açısından doğru sayılan davranışlar olmalarıdır. Evrensel ahlak ilkeleri olarak isimlendirebileceğimiz bu erdemler, hem bizzat erdem kelimesi özelinde ve anlamında hem de karşıladığı diğer ahlaki değerler açısından eserde sıkça işlenen değerlerin başında gelmektedir.

Yusuf Has Hacib tarafından erdemi bilgiye bağlamanın yanında bilgi anlayışı da müstakil olarak çok önemli bir yer tutmaktadır. En temelinde düşünen bilinç ile düşünülen arasında kurulan ilgi, bilme fiilinin sonucunda doğrulanmış bir önerme ifadesi olarak tanımlanan bilgi (Bolay, 2013, s. 44) felsefe tarihinde her zaman çok tartışılan konulardan biri

olmuştur. Birçok filozof tarafından farklı şekillerde tanımlanmış olan bilgi literatür olarak çok geniş bir alana sahiptir. Yusuf Has Hacib açısından bilgi erdemle doğru orantılı olarak ele alınabilecek bir değerdir. Erdemli olmakla mutluluk arasındaki ilişkiden bahsedilmesi Antik Çağ'ın filozoflarına kadar uzanmaktadır.

Sokrates'e göre bir insanın mutlu olmasına en büyük katkıyı sağlayan ve bunun kaynağı olan değer bilgidir. Aynı şekilde bir insanı mutsuzluğa itecek ve onun mutluluğuna engel olacak en büyük engel de bilgisizliktir. Bilgi insan fıtratının, benliğinin, erdem ve erdemden hareketle mutluluğun kaynağıdır. Kısaca Sokrates için erdem bilgiye, erdemsizlik de bilgisizliğe eşittir (Arslan, 2008, s. 129). Bununla birlikte Sokrates hiç kimsenin bilerek kötülük yapmayacağını da vurgulamaktadır. Onun için insanlar kötü şeyleri bilirler ve farklı şekilde davranmazlar. Bir şeyden alınan zevkle iyilik onun için aynı şeydir. Kötülüğün kötü olduğunu bilmesine rağmen bir kişi kendisini iyilik yaptığına inandırmışsa burada farkındalık durumu yoktur (Platon, 2016, s. 84). Kendimizi zevklere kaptırmamanın yolu bilgelikten geçmektedir. Yani Sokrates'e göre bir insan nasıl davranacağını bilecek kadar bilgiye sahipse zevklerinin esiri olmadan yaşayabilir. Bu durum ise onu erdem yani mutluluğa götürmektedir. Ayrıca bilgi konusunun pratik açıdan değerlendirilmesi de burada önem arz etmektedir. Sokrates öncesi dönemde yaşamış olan Sofistler için bilgi, insanların merakını gidermek için kullanılacak teorik bir zeminden ziyade bizzat hayatın içinde yer alması gereken, kontrolü elde tutmaya yarayan, yaşamı kolaylaştırıp mutluluğa ulaştıran bir araç olmalıdır (Zeller, 2001, s. 99).

İlk Çağ'ın bu bilgi anlayışı ve mutlulukla arasında bulunan ilişki, Yusuf Has Hacib tarafından ahlak felsefesi açısından konunun incelenmesinde benzerlik göstermektedir. Bilge teriminin kullanımı, İslamiyet Öncesi Dönem'de de Türkler arasında çok yaygın kullanılan bir ifadedir. Örneğin Tonyukuk'un lakabının bilge olması, Türk kağanlarının çoğunun isminde bilge kelimesinin geçmesi (Türk Bilge Kağan, Bilge Kutlu Kağan, İl Tutmuş Bilge Kağan, vs.) Türklerin bilgelige verdiği önemin kanıtıdır (Özden, 2007, s. 58). Yusuf Has Hacib (2008) için yapılan bütün iyilikler, bilginin sayesinde olmaktadır. Bilgi o kadar faydalı bir şeydir ki onunla gökyüzüne bile gitmenin bir yolu bulunur (s. 125). Nitekim bilgiyi bilime aktaran insan, teknolojiyi geliştirerek uzaya gitmiş ve hatta günümüzde uzayda koloniler kurmanın peşine düşmüştür.

Bilindiği gibi iyilik insanı mutluluğa götüren bir yoldur. Kimse kötülükle mutluluğa varamaz. Bilgi aracılığıyla iyiliğin bir insanı ulaştırabileceği son nokta en yüce değer olan erdemdir. O zaman iyilik şartını bilgiye bağlayan Yusuf Has Hacib'e göre bilgi, kişiyi erdeme ulaştıran temel yoldur. Aynı zamanda Aklın, Töre ve Kut'un uygulanabilmesi için ne kadar değerli olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Akıl ve mutluluk arasında kurulan doğru ilişkiye ilaveten Yusuf Has Hacib tarafından akıl ve bilgi arasında da doğrudan bir temas kurulmaktadır. Yusuf Has Hacib (2008), bilginin kıymetinin sadece o bilgiye sahip olanlar tarafından bilinebileceğini söyler ve bir insanın akla değer vermesinin ona saygı göstermesinin yolunun bilgiden geçtiğini vurgular (s. 163).

Eserde bilgi, birçok anlamda kullanılmaktadır. Bilgi yol gösterici, kötülüklerden koruyucu, tükenmeyen, besleyici özelliği olan, olgunlaştıran ve tedavi eden, canlandıran kısaca pratik hayatın her alanında öne çıkan bir değerdir (Özavşar, 2021, s. 421-424). Ögdülmüş Töre'ye seslenirken maddi gücünün çok olduğunu, ordusunun ve adamlarının bulunduğunu söyleyerek ona her türlü çözümü gösterecek bilgi ve akla sahip olduğunu vurgular (Yusuf Has

Hacib, 2008, s. 917). Yine başka bir beytinde insanın bilgi ile büyüyeceğini, akıl ve bilginin doğruluk yolunda başarılı olmak için şart olduğunu söyler (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 383).

Eserde aynı zamanda ruh ve beden sağlığı açısından bilginin önemine vurgu yapılmış ve ibadetler, akıbet ve ahiret hayatına olan inanç açısından da bilgiye başvurulmuştur. Nefsin, şehvet gibi duygulara yönelmesi ve hevesini kırmanın yolu akıldan geçmekte, bundan kesin kurtuluşun yolunun ise nefsin başını bilgiyle ezmek olduğunu belirtmektedir (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 915). Konunun devamında vücudun doğru olması için nefse olan kötü eğilimlerin öldürülmesinden bahsedilmektedir. Bundan sonra vücudun eğriliği düzelecektir (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 917). Görülüyor ki nefsi kontrol altına alıp ölçülü olmanın yolu, bilgi ile onu alt etmekten geçmektedir. Bilgi konusuna çok önem veren ve üzerinde hassas bir şekilde duran Yusuf Has Hacib için ibadet noktasında da bilgi önem arz etmektedir. Bilginin cehennemin kapısını mühürleyeceğinden bahsederek Tanrıya karşı yapılacak olan ibadete bilgiyle yaklaşılması gerektiğini söyler (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 581). Hem dünya hem de ahiret hayatı için bilginin önemini vurgulayan düşünür aynı zamanda bireysel olarak akıllı ve bilgiyi insana çok yakın kabul etmektedir. Akıl insan için iyi ve yeminli bir dost olduğunu vurgularken bilginin ise insana çok merhametli bir kardeş olduğundan bahseder (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 139).

Daha önce belirttiğimiz gibi Eski Türkler için de çok önemli bir yere sahip olan bilgili olmak, eserde erdem değeri altında bütün değerlere bağlanan, mutluluğa ulaştırmada, erdemli olmada temel bir kavram olarak her yerde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Yusuf Has Hacib (2008) bile kitabın adından bahsederken, eserin ismini mutluluk veren bilgi koyduğunu, amacının okuyana kutlu olması ve okuyanın elinden tutması olduğunu söylemiştir (s. 145).

2. Atabetü'l-Hakayık'ta Ortaya Koyulan Akıl ve Bilgi Temelli Ahlak Anlayışı

Atabetü'l-Hakayık, Türklerin Müslümanlığı benimseyip kabul etmesinden sonraki dönemde hüküm süren Karahanlılar zamanında kaleme alınmış bir eserdir. Kutadgu Bilig'den sonra geçiş döneminin ahlak tasavvuru açısından ikinci büyük eseri olarak anılmaktadır. 12. yy. ilk yarısında kaleme alındığı düşünülen eserin yazarı, Arapça ve Farsçaya hâkim, takva sahibi, bilgili ve erdem sahibi, bir Türk şairi olan Edip Ahmet bin Mahmud Yükneki'dir (Çağbayır, 2013, s. 38).

Edip Ahmet Yükneki tarafından da ahlaki bir anlayışın temelinde erdem, erdeme ulaşma noktasında bilgi ve bilginin temeli olarak akıl önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın ruhsal doygunluğa ulaşması olarak tanımlanan erdem, ahlakın örnek gösterdiği iyi olma, cesaret, bilgi, doğru vb. özelliklerin bir kişide toplanarak onun en yüceye olana yükselmesi ile alakalı bir kavramdır. Erdemler farklı düşünürler, farklı zaman ve mekânlar arasında değişiklik göstererek her toplum açısından değişiklikler gösterebilir (MacIntyre, 2019, s. 370). Böyle olmasına rağmen farklılıklar gösterse de bir insanı ruhsal doygunluğa ulaştırdığı noktasında bütün düşünce sistemleri hemen hemen aynı fikirdedir.

Edip Ahmet Yükneki (2006) tarafından erdem sözcüğü metin içerisinde sadece iki kez kullanılmasına rağmen, verilmek istenen ana mesaj ve Edip Ahmet'in okuyucuya sesleniş bölümünde asıl amacının kişiyi ahlaki açıdan en iyi, en yüce olan erdeme ulaştırmak olduğunu görmekteyiz. Onun için övgülere layık olan yüce sultan bile, bütün iyi vasıflara sahip olan erdem kaynağıdır (s. 84).

Edip Ahmet (2006)'e göre bu dünya Kut'u kaybetmiş ve adeta bir insan gibi ihtiyarlayıp bunamış bir yerdir. Çünkü bu dünya erdem sahibi olan insana durmadan eziyet çektirir (s. 98). Görüldüğü üzere insanı mutluluğa ulaştıran Kut ile erdemli olmak arasında paralel bir ilişki vardır. İnsanın amacı Kut'a ulaşmak olduğundan bunun yolu da erdemli bir insan olmaktan geçmektedir. Bir insanın sahip olduğu erdem yüzünden bu dünyada kötülük görmesi, onun sahip olduğu değerlerin sonucunda ulaşmış olduğu yüce erdemden değil, dünyanın bozukluğundan kaynaklanmaktadır. İnsan her zaman kendisi için sayılan olumlu değerlere ulaşmak için çabalamalı ve kendisini kötü değerlerden uzak tutmalıdır.

Edip Ahmet (2006) için eseri, insanları ahlaki açılarından en yüce noktaya getirmek için kaleme alınmış bir nasihat, ahlak kitabıdır. Çok hızlı geçen bu dünya hayatında insanlar ölümlüdür. Yazıya geçirilmiş söz ise nesiller boyu devamlılığını korur. Bu eser kaleme alınış şekli olarak seçmece bir kitaptır. Çürümüş, işe yaramaz sözler kitaptan atılmış, sadece nadir bulunan sırmalı atlas gibi sözler eserde kalmıştır. Bu yüzden okuyacak olan kendisine buradan dersler çıkarmalıdır (s. 99). Buradan çıkarılacak bütün dersler, kazanılacak bütün değerler, kişiyi sadece erdemli insan olmaya ulaştırmaya yarayan araçlardır. İnsanın bu dünyadaki amacı da bütün bu değerlere sahip olmak için çalışıp en yüce iyiye, erdeme ulaşabilmektir.

Erdem noktasındaki görüşlerinden sonra da Yusuf Has Hacib gibi Edip Ahmet Yükneki için de bilgi, ahlak tasavvurunun oluşturulmasında çok önemlidir. Bilgi birçok kavramla ilişkili olan, düşünce açısından hemen her konuyla ilişkilendirilebilecek çok geniş bir alandır. Bilginin pratik alanlarından birisi de ahlak noktasında insanları mutluluğa ulaştırmasıdır. Daha somut bir ifadeyle eğer amaç insanların mutluluğu ve ahlak da buna hizmet eden bir değerse, burada bilgi bazı düşünürlerle göre temel şart olmaktadır.

Edip Ahmet Yükneki (2006), mutluluk ve bilgi arasındaki ilişkiyi gerekli bulan düşünürlerden birisidir. Kendisi zaten söylemiş olduğu bütün sözlerin temelinde bilginin yatmakta olduğunu belirtmiştir. Ona göre insan bilgi sahibi insanlarla yakınlık kurmalıdır. Kişinin bilgili insanlarla kuracağı bağ kendisine çok şey katar. En başında bir insan mutluluğa ulaşmak istiyorsa bunun yolunun bilgidен geçtiğini bilmelidir. İnsanı mutluluğa götürecekt tek şey edineceği bilgidir. Edip Ahmet sözünün temelinde bilgiyi koyarak eserde okuyucuya iletmek istediği düşünceyi açıklamaktadır. Eser öğütlerle insanlara güzel bir ahlaka nasıl ulaşabileceğini anlatan bir kitap olduğuna göre sözün temelinde olan bilgi de ahlaka ve en yüce erdeme ulaştıran olmazsa olmazdır (s. 85).

İnsan bilgiye sahip olduğunda değeri hiçbir zaman eskimeyen maden gibidir. Bilgi insana o kadar değer katan bir özelliktir ki kadını erkekten üstün kılar. Bilgisiz erkek, bilgili kadının yanında zayıf kalır (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 86). İnsan için bilgi hayati bir öneme sahiptir. Bir kemik için ilik ne kadar gerekliyse insan içinde akıllı ve bilgili olmak o kadar gereklidir (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 86). Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus Edip Ahmet için bilgi, bir insanı sahip olduğu zaman yüceltecek olumlu özelliklerden biri olmasının yanı sıra tercihe bırakılamayacak bir değerdir. Örneğin bir insan bilgili olup bazen bazı olumsuz davranışlarda bulunabilir. Sonrasında bilgisini ve aklını kullanarak kendini bu durumdan kurtarıp doğru olanı yapabilir. Ancak bir insan bilgi sahibi değilse hiçbir zaman bu doğruyu bulması mümkün değildir. Bu yüzden bilgi Edip Ahmet'in ahlak tasavvurunda değerlerden biri değil, bütün değerlere götürecekt olan en temel değerdir. En yüce erdeme ulaşmak için şarttır.

Bir insan hem bu hayatta tanınmak hem de öldükten sonra hatırlanmak istiyorsa bunu sadece bilgi aracılığıyla yapabilir. İnsan bilgili olduğu zaman hep itibar görür (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 86). Toplumda itibar ve saygı gören bir insan, gördüğü bu güzelliklere bilgisi ile karşılık verebilirse toplumsal yaşamın standartları yükselir. Halkın birbiriyle olan ilişkileri kuvvetlenir. En sonunda toplumsal huzur ve mutluluk hâkim olur. Kargaşa, huzursuzluk ve diğer kötülükler halktan uzaklaşır.

Eğer bir insan bilgisinin değerini biliyorsa, bin tane cahil insana denktir. Bu dünyada insanlar bilgiden daha faydalı bir şeyi ne kadar ararlarsa arasinlar, insanlara bilgiden daha faydalı bir şey bulamazlar. İlim sahibi insanı yükselten her zaman sahip olduğu bilgidir. İnsan bıkmadan, usanmadan bilginin peşinden koşmalı, bilgiyi aramaktan hiçbir zaman vazgeçmemelidir. Nitekim Allah'ın elçisinin buyurduğu "Bilgiyi, Çin'de bile olsa arayınız." sözünü kendine rehber edinmelidir (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 86). Edip Ahmet için mutluluğa götüren temel değer olan bilgi, bir insan için çok kıymetlidir. Ancak insanın bu değere ulaşması için belli bir çaba göstermesi gerekmektedir. Hiç kimse oturduğu yerden, hiçbir emek sarf etmeden bilgiye ulaşamaz. Bilgiye ulaşmak aynı zamanda belirli bir zaman dilimine ait bir kavram da değildir. Bilgi; insanın hayatı boyunca öğrendiği, öğrenmeye devam ettiği, insanı geliştiren, mutluluğunu sürekli kılmaya yarayan bir değerdir.

Bu yüzden insan mutluluğa ulaşmak için kendini değerli kılan bir cevher olan bu bilgiye ulaşmak için üstüne düşeni yapmalı, değerini artırıp yükselmek istiyorsa bunun için her türlü mesafe ve zorluğu göze almalıdır (İnce, 2019, s. 251).

Bu süreklilik için bilgiyi sadece bilgili insan aramaya devam eder. Bilgili insan bilginin tadına ve zevkine vardığı zaman bunu hiç bırakmaz. Ayrıca bir insanın bilginin değerini anlamasının koşulu da bilgiye sahip olmaktır. Bu bilgiye sahip olan insan her işi zamanında yapar. İşini bilir ve yaptığı işten hiçbir zaman pişmanlık duymaz (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 86). İnsanın buna uygun olarak bilgili bir şekilde davranması, sürdürmüş olduğu hayat düzeni açısından ona birtakım kolaylıklar sağlamaktadır. Bu kolaylıklar akıl ve bilginin insanı hayatı açısından getirdiği düzenlemelerle ilgilidir. Ayrıca bilgili bir birey dünya hayatının sonuna yaklaştığında içini pişmanlık duygusu kaplamayacağından mutluluk insan için ulaşılabileceği daha kolay bir değerdir.

Bilgili olan insan sadece çok gerekli olduğu zaman konuşur. Gereksiz olanı her zaman içinde tutup gizler. Çünkü bilerek söylenen söz kutsal bir değer taşımaktadır. Bu değer en önemli işlevi bizi yaratmış olan Tanrıya sadece bilgi aracılığıyla ulaşabileceğimizdir (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 87). İslamiyet'in kabulünden sonraki bu ilk dönem eserleri, her ne kadar geçiş süreci olsa da bilgi ve akıl ile ulaşabilen mutluluğu yaratıcıya bağlamaktadır. Edip Ahmet için Tanrı her zaman çok şükredilen ve kendisinden bağışlanma dilenendir (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 82). İnsanın iki cihan saadetine erişmesi noktasında Tanrı ve bilgi arasındaki ilişki, sadece bu dünya hayatı için değil; ahiret hayatı açısından da bilgiyi en yüce erdeme götüren en temel değer hâline getirmektedir.

Edip Ahmet Yükneki için bilgi öğüt, nasihat, edepten olan, bütün milletlerin övdüğü, malı olmayan için bile tükenmeyen bir hazinedir. Soysuz bir adamın bile sahip olduğu zaman ayıplanamayacağı kadar soylu, yüce bir değerdir (Edip Ahmet Yükneki, 2006, s. 87). Aynı zamanda bilgi, ölçü ve dengeyi bilmenin temel anahtarı olarak insanın sözünü ne zaman söyleyeceğini bilmesi ve yapacağı işi hesaplamasının ön şartıdır (Tokur, 2019, s. 178.)

3. Sonuç

Kutadgu Bilig özelinde Yusuf Has Hacib'in oluşturmaya çalıştığı ahlak anlayışının dayandığı temel, rasyonalist bir özelliğe olmalıdır. Özellikle Yusuf Has Hacib tarafından kurgulanan ahlak anlayışı teorik çerçevedeki dört karakter açısından ele alındığında doğruluk, mutluluk, akıl ve kanaat tanımlamaları bize bu anlayışın dayandığı temeller açısından gerekli ipuçlarını vermektedir. Yusuf Has Hacib için akıl ve mantık bir insanda bulunması gereken en önemli değerlerin başında gelir. Nitekim eserin 3/1 kısmında akıldan bahsedilmesi, rasyonel ahlakın temel değerine verilmiş olan önemin göstergesidir.

Yusuf Has Hacib açısından bir insanın en yüce değer olan erdeme ulaşabilmesinin yolu bilgi ve akıldan geçmektedir. Akıl ise en iyi ahlaki amaç olan mutluluğa insanları ulaştırma noktasında en geçerli kavramdır. Akıl, iyi, kötü, doğru, yanlışın belirlenebileceği tek ölçüt olarak ele alınmaktadır. İnsanı cehaletten kurtaracak olan bilgiye ulaşmanın yolu da akıldan geçmektedir. İnsan aklı sayesinde bu bilgiye erişemezse ve cahil kalırsa her zaman mutsuz olacaktır. Mutsuz insan ise ahlakın amacını yerine getirememiş kişidir.

Yusuf Has Hacib açısından rasyonellik kadar önemli olan bir temel daha bulunmaktadır. Yazıldığı dönem ve sosyo-kültürel bileşenler dikkate alındığında Kutadgu Bilig açısından teolojik temellendirme de önemli bir yere sahiptir. İsmi açıklanmasında bile iki cihan saadetinin kastedildiği eserde, inanç dünyasına sahip insanların oluşturacağı ahlaki temellendirmenin kutsal kitaplar ve elçiler aracılığıyla Tanrının yüksek otoritesine dayandırılmak istenmesi son derece doğaldır. Burada Yusuf Has Hacib tarafından ortaya konulmak istenen sistem; rasyonalist ekolle, teolojik ekolün örtüştüğü bir yapıdır. Kutadgu Bilig'de akıl aracılığıyla ulaşılan ilkeler aynı zamanda Tanrı buyruğu ile oluşmuş ilkelerle aynı paraleldedir. Eserde bu ulaşılan değerler hem akıl hem de Tanrı buyruğu açısından ele alınarak işlenmektedir.

Yusuf Has Hacib açısından böyle bir ikili uzlaştırmaya gidilmesinin sebebi dini sebeplerden dolayı duyulan bir korkudan kaynaklanmamaktadır. Kutadgu Bilig'de akıl, diğer bütün temellerden daha ezici bir şekilde varlığını eserin her kısmında hissettirmektedir. Yazar tarafından gerçekten yapılmak istenen rasyonel temelli bir ahlak anlayışının aynı zamanda Tanrı buyruğuna da her daim uygun düşeceğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Kutadgu Bilig, ağırlıklı olarak aklın hâkim olduğu rasyonalist-teolojik temele dayanan bir ahlak anlayışına sahiptir.

Atabetü'l-Hakayık açısından ahlak anlayışını temellendirme noktasında yapacağımız değerlendirmeler genel hatlarıyla Kutadgu Bilig çerçevesine paralel bir şekilde denk düşmektedir. Ancak bazı hassas noktalar açısından dayanılan temeller arasında farklılıklar bulunmaktadır. Edip Ahmet Yükneki açısından da bilgi insanı erdeme götürecektir olan yoldur. Kendi deyimiyle bütün sözlerinin temelinde bilgi yatmaktadır. Ahlaki amaç olan erdeme ulaşma noktasında bilgi ve dolayısıyla aklın önemine yapılan vurgu açıkça ortaya konulmaktadır. Ancak bu açıklık sadece bilgi üzerinden işlenmektedir. Akıl, bilgi konusunun dolaylı sonucu olarak çıkartılabilmektedir. Oysa Kutadgu Bilig'de akıl, bahsettiğimiz gibi çok önemli bir yer tutmaktadır. Burada Edip Ahmet Yükneki açısından oluşan farklılık bilgi aracılığıyla akla önem verilmesinin yanı sıra teolojik temellendirmenin daha ön plana çıkartılmasıdır.

Atabetü'l-Hakayık'ta ahlak anlayışının temellendirilmesi noktasında Kutadgu Bilig'de olduğu gibi rasyonel ağırlıklı temelin teolojik temelle örtüştürülmeye çalışıldığı bir yapı

ağırlıkta değildir. Edip Ahmet Yükneki açısından baskın olan ahlak temeli teolojik yaklaşımdır. Eserde Tanrı buyruğu ve elçilerinin sözlerine bizzat yer verilirken akılla alakalı doğrudan hiçbir değerlendirme yapılmaz. Ahlakın temelini oluşturan değerler, Tanrının yüce buyruğuna dayandırılmaktadır. Bilgisizlik noktasına bile Tanrının bilinmek istemesi üzerinden örneklendirmelere giden Edip Ahmet Yükneki için teolojik temelli esas olan ahlak anlayışına rasyonel temelli olan ahlak anlayışının değerleri benzer bir paralellik gösterebilir. Ancak Tanrı buyruğunun ahlak temelindeki baskın rolü, bu buyruğun ana unsur olması değişmez bir özelliktir.

Atabetü'l-Hakayık'ta bilgi ve dolaylı yoldan akıl, Tanrının buyruğunun anlaşılabilmesi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Eserde özellikle bilgi kavramından çok önemle bahsedilmesi ve ahlak noktasında mecburi sayılması, temel oluşturmada rasyonalitenin ağır bastığı fikrini oluşturabilir. Ancak bahsettiğimiz gibi bilgi ve akıl, Tanrı buyruğu noktasında destekleyici ilkelerdir. Edip Ahmet Yükneki'nin eseri olan Atabetü'l-Hakayık, Tanrı buyruğunun çok daha baskın olduğu ama bilgi ve akla da önem verilen rasyonalist-teolojik bir temele dayanmaktadır. Ancak Kutadgu Bilig'de baskın olan akıl, Atabetü'l-Hakayık da yerini Tanrı buyruğuna bırakmıştır.

Kutadgu Bilig açısından akla ve bilgiye dayalı ahlak anlayışı Atabetü'l-Hakayık'a göre daha baskın olsa da iki geçiş dönemi eseri de İlk Çağ'ın büyük düşünürleri olan Sokrates ve Platon'un görüşlerine paralel bir ahlak anlayışını savunmaktadırlar.

Kaynaklar

- Akarsu, B. (1962). Sokrates'te erdem düşüncesi. *Felsefe Arkivi Dergisi*, 13, 57-73.
- Akyol, A. (2017). *Kutadgu Bilig'de ahlak ve siyaset*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Aristoteles. (1975). *Politika*. (Çeviren: Mete Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (2022). *Nikomakhos'a etik*. (Çeviren: Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan, A. (2008). *İlk çağ felsefe tarihi*. (2. cilt). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bolay, S. H. (2013). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çağbayır, Y. (2013). *Günümüz diliyle Atabetü'l-Hakayık Gerçeklerin Eşiği*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Edib Ahmed Yükneki. (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. (Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, O. (2007). *George Edward Moore'da etik*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Elmalı, O. (2013). *Ömer Nasuhi Bilmen'de dinî ahlak*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Erdem, H. (2016). Türk ahlakı. *Yeni Türkiye Dergisi*, 91, 203-221.
- Erdoğan, S. (2019). *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde din ve ahlak*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- İnce, Ö. (2019). Atabetü'l-Hakayık'da yer alan bilgi ve konuşma adabı üzerine bir değerlendirme. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 240-268.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Korkmaz, Z. (2020). Kutadgu Bilig üzerine kısa bir değerlendirme. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı*. Türk Dil Kurumu, 26-28 Eylül 2019, Ankara, s. 1-7.
- MacIntyre, A. (2019). *Erdem peşinde bir ahlak teorisi çalışması*. (Çeviren: Muttalip Özcan). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Özavşar, R. (2021). Kutadgu Bilig’de bilgi ile ilgili kavramsal metaforlar. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6(2), 409-427.
- Özden, H. (2007). *Kutadgu Bilig’de ahlak kavramı ve tıp etiğine katkısı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Plato. (2008). *Timaios and critias*. (Çeviren: Robin Waterfield). Newyork: Oxford Univeristy Press.
- Platon. (2016). *Protagoras*. (Çeviren: Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Tokur, B. (2019). Ahlaki çözülme, ideal insan ve hayatın anlamı bağlamında Atabetü'l-Hakayık. *Bilimname*, 40, 173-194.
- Yusuf Has Hacib. (2008). *Kutadgu Bilig*. (Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Zeller, E. (2001). *Grek felsefesi tarihi*. (Çeviren: Ahmet Hamdi Gündoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Ziya Gökalp. (2019). *Türkçülüğün esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Extended Abstract

Ever since their emergence onto the grand stage of history, the ancient Turks have consistently positioned themselves as a nation at the vanguard of moral rectitude. Morality holds paramount significance as it governs the interplay of interpersonal dynamics on an individual level, while concurrently safeguarding the perpetuity of trust and tranquillity within the fabric of societal existence. The subject matter that captivates our attention in this article pertains to moral comprehension rooted in rationalism. This particular topic is scrutinized through the lens of four primary categories, which serve as the bedrock upon which it is constructed. In the pursuit of ultimate bliss, virtue, erudition, and the cognitive comprehension of ethical principles serve as the principal catalysts in shaping the identities of the ancient Turks.

The steppe culture serves as the fundamental foundation for the moral values that the Turkish people possess, thereby leaving a lasting impact on other societies with regard to their social existence. Given that the steppe culture is predicated upon a nomadic mode of existence, it has perpetually exhibited a state of dynamism, thereby affording the Turks an opportunity to ascend to the zenith of societal and ethical realms, while concurrently fostering a profoundly comprehensive worldview. The steppe culture has likewise manifested its influence in the literary works produced subsequent to the embrace of Islam. The works of Kutadgu Bilig and Atabetü'l-Hakayık, esteemed literary masterpieces crafted during the Karakhanid era, commonly referred to as a transitional period, serve as exemplary illustrations in our scholarly article.

The objective at hand entails a thorough examination of the temporal extent to which the Turkish populace was able to uphold and sustain their moral frameworks subsequent to their embrace of the Islamic faith, as elucidated within the confines of these two textual sources. While both works share a common starting point, they diverge in their respective conclusions. It is noteworthy that a temporal gap of one hundred years separates these two literary works, wherein a discernible shift from a morality grounded in reason to one rooted in theology can be discerned.

The opus known as Kutadgu Bilig may be regarded as the epitome of utmost significance in its capacity to exemplify the antiquated Turkish ethical principles within the corpus of transitional literary creations. The divine decree, which has acquired significance within the context of Islam, and the concept of Kut in the ancient Turkic civilization are harmoniously juxtaposed in this scholarly piece. Furthermore, with regard to the significance ascribed to the intellect, the aforementioned work harmonizes these values

with the divine decree. In the scholarly discourse, it is imperative to ascertain the actions that are requisite for attaining divine favour and affection, which are inherently aligned with the ethical framework prevalent within Turkish society. In this regard, the moral perspective exhibited by the Turks in the aforementioned work bears striking resemblances to the moral comprehension prevalent during the pre-Islamic era. During the process of constructing this framework, Yusuf Has Hacib has consistently derived advantages from the rationalist ideology rooted in erudition and logic.

Atabetü'l-Hakayık can be regarded as a concise exposition of the fundamental ethical principles inherent in Kutadgu Bilig. While the quantity may be restricted, prevalent idiomatic phrases are encompassed within the majority of principles. Based on our empirical observations, it has been determined that these frequently employed idiomatic phrases manifest themselves in sentences that exhibit a remarkable degree of similarity in certain segments. In exemplification, the lexicon and connotations employed in both literary compositions exhibit complete congruence with regard to the calamitous potential of language upon an individual. The present circumstance prompts us to contemplate the potential influence of Yusuf Has Hacib upon Edip Ahmet Yukneki. Notwithstanding the aforementioned similarities, it is noteworthy that Atabetü'l-Hakayık undergoes a distinct ideological trajectory in comparison to Kutadgu Bilig, albeit not entirely divergent.

In Atabetü'l-Hakayık, the ancient Turkish moral code, which is presently discernible in Kutadgu Bilig, has progressively yielded to the divine decree brought forth by Islam. The imperative of the divine decree holds significant relevance within the literary masterpiece known as Kutadgu Bilig. Nevertheless, it is worth noting that Atabetü'l-Hakayık holds a more substantial influence within the realm of societal existence. The prevailing moral framework in Atabetü'l-Hakayık has shifted towards a theological moral school, thereby deviating from the previously balanced rationalist-theological morality observed in Kutadgu Bilig.

Another aspect pertaining to Kutadgu Bilig concerns the structural composition of the literary piece, which is predicated upon the presence of four distinct characters, delineated in a manner that embodies symbolic significance. The literary composition under consideration, which is intricately crafted through the reciprocal exchanges among the dramatis personae, exhibits a remarkable resemblance to the dialogues of Plato, characterized by a Socratic mode of discourse. The correlation between the fundamental state of virtuousness and knowledge is distinctly evident in the literary manner employed by Yusuf Has Hacib.

In the initial segment of the article, comprising an introductory section and two primary headings pertaining to said disparities, the elucidation of morality is presented, followed by an outline of the subjects scrutinized within the realm of moral philosophy, and an explication of the rationalist standpoint in relation to the fundamental underpinnings of moral comprehension. By providing a concise allusion to the moral comprehension of the ancient Turks, a seamless segue was accomplished towards the discernible vestiges of erudition and wisdom-infused antiquated moral cognition evident within the literary artifacts of the Karakhanid Turkish civilization. The initial segment of the article delves into the elucidation of the counsel presented in Kutadgu Bilig, which serves as a guiding compass for attaining the pinnacle of worthiness and moral excellence via sagacity and erudition. In the subsequent section, an analysis is conducted on the counsel provided within the aforementioned framework, specifically in relation to Atabetü'l-Hakayık. This literary work bears a resemblance to Kutadgu Bilig in numerous aspects and can be viewed as a continuation of the same normative tradition. Consequently, the disparities in moral comprehension between the two aforementioned works, despite their shared foundational premises, were ascertained.